پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټك کلیات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومگي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحیح او تحشیه او احتمام دَ عبدالحی حبیبي مدیر دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له څلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډیر زیار نقل شوي، او تر پخوانیوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غویی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ویونکو سره یَو څو خبري

د خوشحال خان ختِك مرغلری، یعني دَ پښتو دَ یوه نامتو او توریالي مشر ویناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه لیري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه یعني دَ خوشحال خان قلمي کلیاتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحیح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښ یوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتیا سره دَ زړه مینه لَریي، نو ئې امر وفرمایه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شيِ، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصیل بې په لمړیو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقریباً یو کال مي د شپې او ورځې زیار وکیښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او یو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اویا کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر یو بشپړ او صحیح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کیږي، حتی المقدور بشپړه ده او یو بیت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحیح کښ ئی ما هم ډېر زیار وکښل، ردیفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهیدم هغه مي پښتنو وروڼو ته پریښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پیژنم، او د ده د ادب مقام در ښیم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پیښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په روڼه دنیا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په یوه کوچني خدمتگوټي ویاړم، او له دې ځایه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه یو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مینې په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لویو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مینې د عشق سندري ویلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې یسته!

هیله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زیار او مېنود، د نمنځني په سترگو ووینې، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډیري شپې وهلي او ورځې مي تیري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦

عبدالحی حبیبي د طلوع افغان مدیر او لیکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا کتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تکميل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وکړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي کړې، په چاپي نسخو کښې خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ کښې تقريباً اويا کاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي کال له ١٢٨٧ هجري د ډاکټربليو انگليس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه کښې د هوې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان خټك په تصرف کښې وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پيښور کښې د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلې او تقريباً اصل کتاب ئې ورک کړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د کابل د پښتو ټولنې عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راکړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله کړه، زوائد مو ټوله وليکل او هر ځاي مو زائد بيت ته چه په چاپي نسخه کښې نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وکړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د کتاب په حاشيه کښې وښوول، اختلاف د نسخو مو حتى المقدور په حواشي کښې وليکه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ کې پر اعلا زاړه کاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري کال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليکلې شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليکلې او مشکلات ئې حل کړي دي.

دا نسخه په ترتيب کښې له نورو سره سمه ده، د ليکلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا کښې هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل کښې موږ له دغي نسخې څخه کومك اخستي، او حواله مو ورته کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان ليکلې شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا نښبان محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيژدې ده، دا نسخه په قندهار کښې ليکلې شوې ده، اما د ليکلو کال او ليکونکي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب کښې له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حيدر آباد دکن را ولېږله، دانسخه که څه هم په خط کښې تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اکثر بيتونه ئې په نوروُ کښې نشته، او بشپړ ښکاره کيږي، د دې کتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ کال ، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعده ١١٧١ کال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعده ١١٧١ کال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري کال ليکل شوي دئ، د کتاب ليکوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کښې ليکل شوي دئ، او دا ښکاره کيږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد على خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليك او املا ئې لکه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د کتاب د ليکلو کال او کاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې ورړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلې قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لیږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احیاء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښې او تشکر په سترګه ووینوُ، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کلیات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرګندیږي، لمړی ټوک ئې غزلیات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دریم ټوک رباعیات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبلیو بلیو انګلیس تر چاپي نسخه ۸٤ بدلي، او ۲۰۷ رباعیات او ۵ قصائد او مجموعاً ټوله ۱٤۰۰ بیتونه تر چاپي نسخه زیات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتیا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حیثه بشپړه ګڼله کیږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښې شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتیب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رویه سم کړي، بیا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشیه مو پر ولیکله، د ع،ج، وزیر صاحب داخله سیند او د جناب راحت الله زاخیلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس یوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو یاداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کیدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بیتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بیتو ته مو (ح) لیکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو یو د نادره جدول هم زیاتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه داابيات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښې بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسي ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښې دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول
څ = ثح څوک = چوک
ځ = ءح ځما = حما
ډ = دٔ ډېر = دٔېر
ړ = رٔ زړه = زرٔه
ڼ = نٔ رڼا = رنٔا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښې د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږي، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښې د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيړيو پيړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښې را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښې هم دغسي ليك دي.

(٣) کلمه د کښې د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښې په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښې چه قافيه نه ورانېده، موږ کښې بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښې مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږي، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحیح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقریباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر یعني زور که څه هم د خټکو محاوره ده مگر په ځنو ځایو کښ چه اشتباه پېښېده، موږ ئې د قندهار محاوره ژر ولیکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د يحيی خان زوی د ملك اکوړي زوی د درويش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شيخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برګوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روايت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځيني مؤرخين يې د عبدالله اورمړ زوی ګڼي[۱].

خوشحال خان په کرلاڼو کي يو صحيح النسب پښتون دی، چي د پلار او نيکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نيکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (۹۶۳ _ ۱۰۱٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار يو نوميالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر ګڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه يې هم بولي، تر ده وروسته يحيی خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[۲] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي يو امير او د پښتنو مشر ګڼل کېدی.

تولد :-

د جهانګير مغولي پاچا په عصر کي (۱۰۱٤ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربيع الثاني د ۱۰۲۲ هـ کال سم له ۱٦۱۳ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰۵۰ هـ کال چي عمر يې پنځوس کاله و په يوه جنګ کي د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو[۳] د پلار تر مرګ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني ورونه وو، جميل بېګ، شمشېرخان، ميرباز خان، مګر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمير په جنګ کي چي د تاراګډهـ کوټ هيڅ چا نسوای فتح کولای، توريالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نيم لکو روپو پټي وروبخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مکلف ګاڼه مګر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مريي توب يې هيڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيمت ګڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور ورانول، خان پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هـــــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جـــــــهان
د پلار ځای يې و ما راکړ
په اولس سوم حکــــــمران
که د توري که د ورکـــــړي
هيڅ مي پرې نښو ارمــان
واړه دېرش زره خټك دي
درست زما دي په فرمان
درست خټك ځما په دور
نامـــور ســــــــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنگزېب عالمگير خپل پلار بندي کړ او نور وروڼه يې يا مړه يا مغلوب کړه او په ۱۰٦۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباريان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو يې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مين دي، خاص بيا خوشحال خان چي يو

صحيح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته يې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان يې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا يې د ده خپلوان

هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه

کار سړی و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او يوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ يې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته يې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه يې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په يوه حبس نامه کي چي (۲۲۰) بيته ده ويلي دي او په خپل بند کي يې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هيواد ياران مي هر زمــــــان يادېږي
چي يې مخ په خـوب کي ووينم وويـاړم

خوشحال خان څلور کاله په ډهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ايله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت يې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هـــــــره ورځ ورتله دربار ته
گــــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــــكم پرې زندان سي
چي پر خپل حكم عادت دی
نه شيرين خواږه ياران سته
نه د چا ســـره صـــحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اگره کي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت ومونديو او خپل وطن ته راغی، دلته نو بيرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو يې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ يې تر سره کړی، او پښتانه يې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مگر د يوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غليم د اورنگزېب يم
ســـــر په غره په بيابان
زه په ننگ د پښــتانه يم
دوی نيولي مـــــــغولان

مغوليه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشيندل، او د خان زامن يې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای کړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه کوله، او پخپله عياشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زويو مي خوی د ختکو نور کړ
ځما په نقش يې پوري اور كـــړ
وخت د گـــــــټني د نام و ننگ و
بدو زامنو راڅخه خـــــــپور کړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بيرته نيو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبليغو نه کړي دي څوچه په پاکي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه ډك په لاهــــــــــورراغی
گوره كانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقريباً دوه کاله د مغولوله امپرا طورۍگ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنگزېب داټك پر غاړه ورته پروت

و:-

اورنگزېب راته يوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حيران پرېشان په زړه افـــگار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي
سره مهران دي ننو زي په کـــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذريعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ويشتلی نه يم
که ويشتلی يم خوبيا پخپل ټوپك يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکليف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټينګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګيرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غيور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطميع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپين ږيری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونيولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بيجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو(۷).

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونيسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتاريې نه کړ، او افريدي ته جنی ولاړ(۸) او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حيات اواخر تېرول.او د پښتنو په لويو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــزم
د خوشحال د خـــــاطر جزم
يا نيولی مخ مـــــــــکې ته
يا مـــــــــــــغلو سره رزم
يا يو کـــــــنج د غره نيولی
نمونځ، روژه د لـــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنيواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ويلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حديث، تفيسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بيان، عروض قافيه او نور ټوله ويلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دين په کـار يم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين ګډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي ښوونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه

مه عمل کـــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنی پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډی، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند درويزه د ننګرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) دريمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانډه په ګــــوډې

مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مګر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې ينښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

اديبان هم پيدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په ختِه اخښلې سوېده، او ادب د انسانيت يو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د يونان فيلسوف چي ادب د

فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو

ادب ټوله پر دغه علمي کليه باندي بنا سوي دي خاص بيا د خوشحال خان ادبيات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي

ماحول او محيط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبيعت ويونکې ژبه ده ، هر څه چي ويني، هغه په ښه ډول په وينا تصوير کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېگړو په بيان کي خو شحال خان يو پوره مو راليسټ (اخلاقي) او رياليسټ(حقيقي) اديب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنيا کي دخياليت او ايډياليزم هم دومره جگ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ويونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقليد کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ويلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بيان کړ

د پښـــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

مواز نه اومقايسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شيانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مگر بيا هم ځکه چي محيط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا ليدل کيږي، خان يو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنيا کي د ادب يوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ايستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مگر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنيا او د ميني نړئ يوه بېله دنيا ده ، د عاشق قلبي وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قيا سېږي، مگر ملي خواص او اولسي مميزات هر کله په دغه دنيا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلياتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېگړی پکښې بريښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تيا لري، پښتون هيڅکله او په هيڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي ليکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مين که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مگر دي دگدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مگر غلام نه دی، ومصيبت ته د ميني تيار دی، مگرذليل ندی.

مثلاً يو عرب اديب خپلي ميني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي مېني ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتكن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمری دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د مېني په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بكويت بشـــــــــكار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لــــــره واړه د دهـــــــــلي لښــــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم

يا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــامان د سلطنت دی

چي په هوډ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وكښـــلې چي مـــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښكاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه كوي، د عشق په دنيا كي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنكه فتد غير در گــــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښكاره نه پوښتي :

بهر مجلس كه جا سازم حديث نيكوان پرسم
كه حرف آن مه نامهربان را درمــــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا كي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رډه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال كمزوری نه يم چي به ډار كړم
په ښكاره نارې وهم چي خـــوله يې راكړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينگ دی :

كه يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په كلام كي هر ځای د پښتنوالي روح ښكاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، ښېل دی.

كه مي حلق له تندي وچ سي په همت كي
پروا دار كله په حوض د كـــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان كي وگورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان كلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتكار :

د خوشحال خان په كلام كي علاوه پر نورو ښېگڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لكه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لكه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتكار دی، چي په پښتو كي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په كلام كي خورا ډېر دي، د (١٠) مخ لومړئ بدله او د (١٤) مخ (سترگي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت كې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپین د زهد لیري له ما گـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپین هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمــــا ژړا زده

یو وصال د ښو یارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بیت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنیس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترگي لکه دوې تـــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښلي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانین هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي گډوډ سره وایي، لکه په ۷۱، ۱۰۲،۲۰۷،۳۷۳،۳۸٦ مخو کي چي لیکلي دي، په (۳۳۷) مخ (راته نیسي الخ) او په (۲۳٤) مخ (ښایسته الخ) صنعت د ردالعجز علی الصدر دی. د (۸٥٤) مخ په آخرنی رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنیس مراعات سوی دی :

ښې چین چین څني پښتنې جني
په شــــــین شین ځي شین جــني
نن نغتي نشي تــشي پُښـــــــتني
تشي پښتني فتــــــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غیر منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نریو نریو خیالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامین وایي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گېڼه ده، مثلاً په دې یوه بیت کي ده یو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنیا کي ماڼی، او د محبوب خوابدی دومره یو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ویلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مین باندي ستم کوي، مگر د مین زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د ميني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خويش را بر نوك مژگان ستم كيـــــشان زدم
آن قدر زخمی که دل ميخواست در خنجر نبود

د عشق دنيا عجيب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کيږي، او زهر پکي ګنی ښکاره کيږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنيا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو
روح القدس آفرين نويد

خلاصه چي په عشق کي د ماڼي د دنيا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بيت کي اعجاز کوي :

په ماڼي يې مرده شويو کره عيد وي
په خندا يې جــــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بيت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماڼي، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاڼي مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښيږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړيا کيږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کيږي، د کلام يوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بيان او په عين وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصياتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئينې ته ښـــــــکاره ديدار کړي
آئينه درسته سره ګـــــــــــــلزار کړي
چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو
اوبه په جــــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او اديب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يې ويني هر څوك نه ويني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداري او خوند په سترګه ويني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټيږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوړ دی، هر چا څه پر ويلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فيلسوف ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن اديم ال
ارض الامن هذه الاجـــــساد
و قبيح بناوان قدم الــــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــداد

يعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نيکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خيام بلخي هم دغه مضمون ښه ويلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است

گوئی زلب فرشته روئی رســــــته است

تا بر لب ســــــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وايي چي يوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســــــــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور اديب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وايي :

سب کهان کچهہ لاله و گل نمايان هـــــو گئين

خاك مين کيا صورتين هونگی که پنهان هوگئين

يعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ويلي دي :-

قدم په ورو ورو په احـــــتياط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقيده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدير په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وايي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي ديو لره وردرومم گور و مـــــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقليد نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او ميدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب يو مهم ټوك دی، د نوي دنيا په اصطلاح ادب بې له نقده هيڅ قيمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېرووونکی ادب هغه دی چي د نقد په گټه ښکلی وي.

پوهان وايي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبياتو او نارو او غلبلو سره ملتونه وينښوي حال يې وراړوي، او د لوړتيا پر خوا يې بيايي، رشتيا هم دا ده، ځکه تر هغو چي يو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عيوب او گوډې

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني ورښكاره نه سي تر هغو په اصلاح كي برى نه سي ميندلاى، ځكه نو نقد په ادب كي هم هغه موقع لري لكه په اجتماع كي چي يې ميندلى دى.

په دې باره كي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټې ډكي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسكم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد كي زړه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار كاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

گـــزارونه د ټوپك كا

خوشحال خان لكه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد كي د توري كار وركوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول كړې په قلم كي

خوشحال خان هر كله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس كوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم وپښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

كه رشتيا وايم شېرشاه دا هـــسي نه و

لكه موږ يو نه پيدا له كوهســــــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي كا څوك يې څه كا

ګورستان لره به درومو له ارمـــــــــانه

د ختـــــــــــكو د نفاق له ناپوهــــــــــيه

يا چي غـــــم لرم، له خــــــپله خـــاندانه

چاته وايم څه به كښم څه هـــونبره ندى

چي تمام سي له مذكــــــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو كي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه كوي، لكه : په ١٦٨، ۲۹۳ ،۲۵۱،۲۷۲،۳۸۵، ۷۲۷ مخو كي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص كي د بشريت د پوهانو فكرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته كوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو كتابونو كي چي اوس نو تر هغه زاړه كتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د كنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو كي اخلاق او د اخلاقو ښه ذكر سوى دى.

كه څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښكاره كيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سټه ایښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره میندل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سټه ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان میندلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شېخ محی الدین عربی (٥٦۰ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غریزي وي او کله کله په ریاضت او زیار میندہ کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یونانی فیلسوف یې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یونانی رواقي فیلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه وزدویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګني له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شېخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظريې خاوند وايي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي يوه پاكه هنداره ده وروسته په تربيه هر څه قبلولي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فيلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګرى دى[۲۱].

د پسيكولوژۍ علماء او ځيني نور فلاسفه لكه بركلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷٥۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتيجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوى هم ګويا د روسو د فكر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱٥ ع) فرانسوى فيلسوف وايي چي : ټوله ښه يا بد اخلاق د انسان سره يو ځاى زيږي، نفس هيڅ نوى شى په ده كي نه سي زياتي كولاى[۲۲]. كانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لكه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هيګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وايي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، كانټ، يو (اصلي صورت) فرض كړى دى، چي هغه نو فطريات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمينو فيلسوفانو مشر دى، هم د اخلاقو په تغير قائل نه دى، مګر وروستني هغه فلاسفه چي د پداګوژي يعني علم تربيت پوهان دي، لكه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نيتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وايي : د زمانو اوږدوالى او د خارجي قواوو تضيقات په اخلاقو كي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قايل دي.

اسلامي اخلاقي نظريه :

اوس چي موږ د دنيا د پوهانو اخلاقي نظريات لږ څه ذكر كړه، را به سو چي زموږ مقدس دين څه فرمايي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ كوونكى دى، لكه چي حديث شريف دى : "انما بعثت لا تمم مكارم الاخلاق " يعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلى يم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالى او تكميل خو په دې صورتو كي ممكن دى :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون كي لازم دي، په يوه قوم كي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه ومومي دا نو تكميل دى.

(۲) دوهم دا دى چي كوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په كوم قوم كي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالى يې لږ سي دا نو تكميل دى.

(۳) دريم دا دى چي په يوه قوم كي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پكي موجود سي، تكميل ورته وايي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تكميل كړى دى :

(الف) اسلام چي دنيا ته راغى په انسانانو كي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځيني اخلاق تر اندازه ډېر او ځيني تر خپله ټكانه لږ وه، او ځيني ښه خويونه كورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خويونه چي په اندازه كي ډېر وه لږ يې كړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته يې راوسته، او ځيني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه يې بشريت ته تبليغ كړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دى، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شريعت او قرآن عظيم په ژبه صراط مستقيم ورته وايي، چي په ډيرو آياتو كي د قرآن عظيم ستايلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنى د خداى مريى هغه دى چي په خرڅ كي اسراف او تنگي نه كوي، بلكي منځنى رفتار كوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينګه كړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه كولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دى، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دى [۲۵]، يعني د بدو په كړن كي نفس لوامه سړى ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف كي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فى صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنى : ښېګڼه ښه خوى دى، او گناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو كي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح كي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينګوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلكو كي كري، وروسته نو د دغي قوي ټينګار په يوه بله ذريعه كوي هغه نو احتساب دى، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملگري كوي، ځكه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دى، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دى وايي چي انسان هم كښته كېداى او هم لوړېداى سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړى چي فرشته دى هم شيطان دى
كه سړى و خپل عمل ته نـــــگران سي
يو په بد عمل كي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل كي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو كې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي څرگندوي :-

تربيت كه د باغوان له لاسه مــــــــومي
په هر ځاى باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي كښي يو څــو ورځي
د هغه هــــــــنر په ده كي نمايان ســـي
د نېكانو په صحبت كي به ښه كـــېږي
اوليا له اوليا نه راعـــــــيان ســــــــي
د مــــــغلو سره كښناسته مــــــغل سه
د افغان سره كه كښي نور افـغان سي
د خوشحال سره كه كښي يو څـو كاله
دا د غره خټك به واړه شاعــــران سي

خوشحال خان وايي كه يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ كي كښناسته، بيا يې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم گران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کښني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــــخصه په تعذیر

په دې نظریه کي د ټینګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فیلسوف یې طبیعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظریه کي د وراثت او فطریت د اخلاقو هم لکه ځیني فلاسفه چي دمخه مو نظریات ذکر کړه خان صائب نظریات لري، او په بدیهي الفاظو او ښکاره تمثیلاتو خپله نظریه تمثیل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپینول یې و هر چا وته دي شـــاق

یا :-

د عسل سره یې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په میــــــــــثاق

یا :-

که کارګه غوندي یې فهم وي خوشحاله
هیـڅ استاد به شین طوطا نه کړي ناطق

دا نظریه کټ مټ د اوسنیو لویو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ویلیام جیمس د امریکا او نورو ... نظریات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بیا سعدي په ډیرو ځایو کي د دې نظریې سیله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظریات عیناً هغه نظریات دي، چي اسلام یې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظیم په دې ژبه ښیي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقویم، ثم رددناه اسفل السافلین) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان یې په لوړو بیتو کي له مشکوه ا ّلهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذین آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربیت نتایج دي بیا د روزني او پالني ګټي ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربیوي فلسفه کي دغسي د خپل دین او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فیوض بیانوي :-

چي ظلوم جهول یادیږي، کُنت کنزاً هم پوهـــیږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان یې

دغه بدله ټوله په (۵۹۱) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ۱۱۷، ۱٦۰، ۲۲٤، ۵۱۷ مخو په بدلو کي دغه حقایق ښه بیان سوي دي.

څکه چي خان په دنیا کي د اخلاقو د تبلیغ او تربیت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خویونو تبلیغ او د بدو خویونو تقبیح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامین لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بیا په رباعیاتو او قطعاتو کي وګوری.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځاى پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر كي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري كي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلكي فلسفه د ادب روح دى، او فلسفي افكار د ټولو ملتو په شاعري كي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دىكماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[٢٦] د فلسفې لومړى حد د علومو مينه او منځ يې حتى المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پاى يې علم او عمل دى[٢٧] ځكه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دى، او د شيانو په حقيقت كي تفكر هم د انسان په خټه اخښلى دى نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع كوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونكي سړي فلسفي افكار هم لري، په پارسي كي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو كلام د فلسفې څخه ډك دى. په عربي كي هم د اموي او عباسي دورو ويونكي په شعر فلسفه ګډوي، لكه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه كي د پارسي او عري سره نژدېوالى لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افكار په خپلو ويناوو كي ښكاره كوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افكار هم ښكاره كړو :

معنوي فلسفه :-

لكه د اخلاقو په بحث كي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افكار كي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا كوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه كي د هغه تفكر طرفدار دى، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلكي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوى وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو كي پاته نه سي او باطن صفا كړي او لرونكى د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اكثرو شيانو كي چي اساس يې ذوق دى حيوان هم د انسان سره شريك دى، حال دا چي انسان خو انسان دى، او حيوان نه دى .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اكثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په كلام كي هر ځاى و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعـــــــــتبار دى
چي خواړه ورځني ولاړل ګنى كاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځكه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنـــــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج كا
تخت و تاج به يې مرګى تاخت و تاراج كا
په جهان كــــي به يې پاتو ښه بد نــوم سي
ده زده چاري د كسرا كه د حــــــــــجاج كا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دی چي د دغه كاره سره مينه لري، مگر كه تاسي ټوله د دنيا فلسفه وپلټی او د پوهي خاوندان وپوښتی هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دی كامياب سوی، پوهان وايي : چي د پوهی پای حيرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدی، د دنيا لوی لوی فلاسفه په پای كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پای كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل گر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موی ندانست ولی موی شگافت
اندر دل من هزار خورشيد بتافت
و آخر بكمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انگليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دی : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي ښېله دې څه نه سوای ويلای چي په هيڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پای دغه حيرت دی و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فيه اما الرازی

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نكړو كار دی
دا چي پرې خېژې غاښی دشوار دی
خر دي كمزوری زبون لسيده سي
چي دي پر ايښی دا هونبره بار دی

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوی او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دی پوهېدلی او په حيرت كي ډوب دی، دی وايي :-

ما چي نظر وكړ په ذرات په موجودات
گول په جهان راغلم ترې به گول درومم هيهات
يو څادر تر ميان وي فهم پاتو سي له كاره
دا هونبره كيسي هونبره ادراك د سماوات
هيڅ ولي نبي يې درست اسرار موندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لویه کارخانه ده که وګـورې کـــــــائنات

حیرت خو په حقیقت کي د فلسفې پای او نتیجه ده، له سقراطه تر ابن سینا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بیان کي څرګنده ویناوي لري، مثلاً وایي :-

حیران یم نه پوهېږم چي زه څه یم څه به سم
له کومه یم راغلی بیا به کوم لوري ته ځـــم
جهان یو کټوری سو زه په مثل د مېږي یم
حیران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ یو ګام ورهیسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنیا حقیقت داسي ښکاره کوي :-

دنیا وته چي ګورم کاروبار ته د وګــــــــړي
د اوړکیو تماشې دي زه یې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفیانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وویل، دغه حیرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووایو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي یعني د ژوندون پر ځای یې مړینه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټینګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وایي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قایل دي او دنیا د زیار او جهد میدان ګڼي، او وایي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخیر کي تل جګړه او زیار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه یونان کي افلاطون او د ده ملګرو ایښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بیا د بدلیدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سیله کوونکي خو د یونان د یمقراطي او مادیون پوهان وه، چي په نوې دنیا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نیتشه یې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نیتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګلیسي ډاروین د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټینګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځایه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودی او ځان ځانی طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنیا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودی نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فیلسوف شوپنهاور وایي چي : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورینونو او ویرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وایي چي ژوندون او د ژوندون خواهش یو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکیږي، نو په حقیقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لږوالي څخه مینده کیږي، په شاعرانو او ویونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خــــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلې خوا عقاید داسي وايي، او جنګ اساس د حیات ګڼي :-

اګر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز تنګ و نـــبرد

حکیم سنایي دا میدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقید او تصویر کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست
کر ګسان ګرد او هــزار هــزار
اي مر آن راهمی زند مـــخلب
آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقیقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بین الامرین دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور ادیب او فیلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب یې لوستي او یو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقیم دی، اسلام که څه هم له یوې خوا دنیا فاني ګڼي، او حب د دنیا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنیا رأس کل خطیئه" اما په عین زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حیات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه مادیون یوازي دنیا د تنازع للبقا میدان بولي او نه لکه رهبانیون او قنوطیون د دنیا په نفي او ترك امر فرمایي، بلکي امر بین الامرین دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنیا وراني خو لکه په رهبانیت کي چي ده دغسي هم په مادیت کي ده، رهباني د جد او جهد میدان ته نه راځي، مادي تل پر دنیا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنیت وراني چي پوهانویني، هم د مادیت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانیت او نفي انسان و کښته والي ته بیایي، چي لا رهبانیه فی الاسلام او نه یې په دنیا کي داسي غوټه کوي، چي پای یې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقیقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بیت کي ښه ادا کوي :-

تنی پیدا کن از مشت غـــــباری
تنی محکم تراز سنګین حصاری
درون اودل درد آشـــــــــنایی
چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فیلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظریات یې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ویلو او لوستلو څخه میندلی دی، د برلین او لندن د فلسفې مکاتب یې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقیقت ښه لیدلي او ویلي دي، د پښتونخوا په لویو غرو کي یې د یونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب میندلي او ړغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټينګه ده.

شوپنهاور وايي : "اويا کاله کيږي چي زه فکر وهم، اما ښېله دې مي بله نتيجه نه ده اخيستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په وير او ناورين کي به مري". خان وايي :-

خلق واړه د اندوه په درياب ډوب دي
کله کله له دريابه ســـــــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د وير لړوالی بولي، خلق د وير د درياب څپو اخيستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وايي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــهان پيدا سي خرمي
چي په هيڅ ساعت خالي نه وي له غــمه
مـــــــــــګر غم لره پـــــيدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حـــــــــــيرانه بني آدمه !
چي دي خمير دی خاوري له غمه
يو دم که وخـاندې په دا دنيا کي
ييا دي ژړا وي په څــــو څو دمه

خوشحال خان وير د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظرياتو سره دی د بدبينۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وايي چي وير د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که وير نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کيږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــــند کا

دا ګويا د ده د نظريې يو فلسفي او ظاهري تعليل او برهان دی.

دا خو د خان نظريات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنيا کي د کار او عمل يو جدي روح لري، او د مادي دنيا د انسان له پاره د زيار او جهد يو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بين الامرين قايل دی، په يوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حيات که څه هم په ډيرو آلامو لړلی او ډېر ناورينونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بيته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځليږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول
شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زمانې د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هيڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډيري خبري لور په لور توري لښـــکري
زړه مي نه خوځي له ځايه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسياتو هنداره ده، فقط دغه يو بيت کافي دی چي زموږ د فيلسوف او پښتون اديب د پښتنوالي ثبات او د زيار او جهد فلسفه دي څرگنده کي، نو يې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه يوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه يوازي د تنازع او جگړې پر خوا دی، بلکه يوه معتدله فلسفه يې غوره کړې ده، چي و تحقيق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسميه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي يې د رباني حقايقو تعقلً او قشميري يې د "انتهايي حقيقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ويدانت او د نوي فلاطونيت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره گډ دي چي د تصوف نوم هم ځيني علماء له سوف مشتق او معرب گڼي، ابوريحان بيروني (٤٤٠ هـ وفات) ليکي :

"هذا رای السوفيه، و هم الحكماء، فان السوف باليونانيه الحكمه و بهاسمي الفيلسوف پيلاسوپا ای محب الحكمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قريب من رأيهم سموا باسمهم ...[۲۹]"

حکيم عمر خيام بلخي وايي : چي اهل تصوف په تفکر او انديښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفيه، د اخلاقو تهذيب، د نفس نامانته پاکي، د طبيعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقيق او سمه لار تصوف گڼي[۳۱]. نو تصوف يو مسلك دی چي اسلامي پوهان وايي، په قرآن عظيم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهْ بقره کي دي "و يعلمكم الكتاب و الحكمآ" په حديث شريف او سنت نبوي کي د ايمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحيح بخاري ابواب الايمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وايي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځيني پوهان تر ډيري پلټني وروسته په دې قايل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، يو فلسفيانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سينا، فارابي، خيام او د اخوان الصفا ليکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقيت او د نوي فلاطونيت له مدرسو څخه اخيسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او ديني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مگر استفاضه و استفاده يې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران يې حضرت امام غزالي، شيخ محی الدين عربي، حضرت ابن تميمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهير عرفاء او متصوفين دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان ليدل کيږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نومېدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کاڼ کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنګونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او توركستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل دېوان د تصوف په پښتو جوړ کړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفي ګراني وينااوي او غامض بحثونه هم کوي، مګر د افراط له خوا څخه ځان ګوابښي، خوشحال خان په طريقت کي د شېخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله رونيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره ګڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر ګوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت ستړه ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برګ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار
هر ورقش دفتريست معرفت کردګار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عـــــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کيږي چي پای يې حيرت دی، ابن فارض مصري وايي : "زدني بفرط الحب فيك تحيراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفيه انسان عالم کبير بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت ګڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قايل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وګورئ، خان د انسان د بدن عجائب يو يو ښيي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سټه پر ټينګوي او وايي :-

هر ويښــته چي په صورت باندي ليده سي
که پر خير سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــــاص بنده د خدای هغه ګڼه خوشحاله
چي د ځــــــــــان په معرفت يې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنيا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درك کيږي :-

عارفان د سر په سترګو ګوتي کېږدي
د خپل زړه په سترګو ګوري تماشا کي

دا دنيا د ننداري ميدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لـــــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترګي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له ليدو ځخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترګي د عرفان سته مبارك سه
د ګلـــــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
ګل ته هسي رنګ و بوی ورکـړی چا دی؟
د لاله د ګل چـــــــــا هسي پاڼي لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حيرت ته ځي، او په پای کي له هر شي ځخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حيران پاتو په صنع د خالق يم

خان په دنيا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم ګڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتيږي
که خبر يې د کـــــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرگند دي :-

راسه وغـــــــــــړوه سترگي
د جهان ننداره گـــــــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره گـــــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره گـــــــوره
چي هر گل وته نظر کــــړې
د باغوان ننداره گــــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نهويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســــــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســــتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد گــوري کـــه دير
واړه يو دی نسته غــــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســـــــير گرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســــــــــېږي غير
په احـول بانـــــدي يو دوه سي
ځـــــــکه نسته باندي خـــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غــــــير و زيـــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار کي ډېر دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځـــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پکي هونبره قال و قـــــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر کلي

په دې بيتو کي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشکل حل کړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك کړي :-

جنګ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وکړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګـــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهْ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهْ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګړو ډکه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه کي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره مونډله کيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه که ژوندون غواړې درته وايم
همېشه کوه د نفس سره جــــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بيا ها له يګانګي له حاله لاف کـړه
که د غير انديښني له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نيست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بيا دي ځان د هستۍ لاف کړه وايه زه هم هســـت د ده يم

مړينه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بيري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړينه عين ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شريف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فنـــاها يافـتی
از فنا پس رو چرا برتافـــتی
در فناها اين بقاها ديـــــده
بربقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکايت ميکند
وزجدائی ها شـــــکايت ميکند
کز نيستان تامـــــرا ببريده اند
از نفيرم مرد و زن نالـــيده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفيان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و يم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم
قطره چي ببله سي درومي بيا يم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر رڼوي.

چار د مرګوتي معايـــــــنه ده
ښه تر ژوندونه هر آئـــــينه ده
ښن تېشه ماته کا آئينه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئــــينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوۍ او ميني دنيا ده د صوفي په نظر کي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است
ديگر چه معلم و کــــــــتابت بايد

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زيمن عشق بکونين صــــــلح کل کردم
تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــــاز وکړي له دله
خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او

وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه
خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت
فــــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مگر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مگر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــوره يې جواب ورکړې مردي ده
چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په گرانو چارو او مشکلاتو کي ټينگار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مگر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــهان د ننگيالي دي دا دوه کاره
يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي گڼي :-

د مــــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي
مټ يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی
که تـــــــمامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا
د مزري په خـوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينگار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کښوت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته داډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرگنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پــــــــروادار نه يم
په زندان پروادار څــــــه يم
اشرفخان دي راته کښــــــلي
څه خو خوښ په خط د ده يم
پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا كـــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښـه يم
چي فلك سره ســـــــر باسي
په همت كي هـــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب كي ليكلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي
چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرڅي كوي، مگر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلای:-

په تور توپك ويشتلی راسې
د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دی د پښتو د مېړاني حقيقي معرف دی، لكه چي وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننگيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســـــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا تړلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنـــــــــــــګزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خــــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څــــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســـــــــو له تلتکه
چي د قـــام په ننګ کي ومــــړ هـــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لــکه

نو په پښتنواله کي هغه مرګ چي د ننګي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنیا او ژوندونه ټوله ننګ ګڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مګر ساری د پاچهي دی :-

جهان شرم نام و ننـــــګ دی
که دا نه وي جـــــهان ړنګ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــوزی نه دی اورنګ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډایي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده څني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مینه لري چي په نورو یې وخوري، خان خو هم ابآ عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي ګټل خوړل بخښل کا ځوان هــغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي یې ته په ګېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوك دی، چي د ده د ثروت ګټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــــغه بللی بویه
چي له سینده یې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن یم، او یو ګړی یې نه پرېږدم، ننګیالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــــره له ځایه غلیـــمان یـــو
په جـــــهان کي غلیمان سره رغـــــیږي؟
چي غلیم د مړني په نظر کــــــــــېوزي
نور یې زړه د ده و مرګ ته پرکـــــــیږي
شاه زلمی به خپل غلیم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حـــــــــیلې دریږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځیني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ویونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توریالی او جنګیالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ویونکی او یوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ویلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کیږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توریالي توب د پښتنو په خټه اخښلی دی، پښتون چي توریالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مینه لري، معشوقه هم د عاشق په توریالي توب نازیږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شیدې د پښتنې رودلي دینه

پښتنه مینه د بې زړه او بې توري مین عشق پیغور ګڼي :-

له سپیني توري نه دي ترپلود

پر بېګنۍ در کړې خوله پښېمانه یمه

خوشحال خان خو حقیقي پښتون دی، نو ځکه توریالی دی، او دی د خپل عصر یو نامور عسکري قاید ګڼل کیږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهۍ د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشین دي، او د عمر ډېره برخه یې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي یې ټپونه اخیستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توریالي توب په ستاینه کي داسي ویناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني یې کوي :-

کل ګټنه ده د تـــــوري

که کابل دی که کشمیر

مېړني دي چي یادیږي

په ســــــندرو هم په ویر

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره یو ځای په جنګ کي درېږي :-

د تورو په میدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په میدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په میدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

یا :-

چي څرګنده سربازي کــــــاندي د تورو

زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوږې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تــــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چــــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري ناري وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي څرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لــــړزه پرېوزي له کټه
چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســــــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننـــــګ مي وتړله توره
ننګيالی د زمانې خوشحال خټك يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پيغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مــــــېړنی نه دی
چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــــدق انباء من الکتب
فی حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامــــــــــګار دي
چي يې زړه نه وي د تـــــوري
هغه زړونه څه په کــــــــار دي
مور دي نه سي بانـــدي بوره
چي مېړونه د کـــــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خــــــــدمتګار دي

په بل ځاى کي خوشحال خان خپل زوى ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالـــــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدي لـــه لاسه
که يې سر سي د خـــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتــــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړى دى:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مـــــــــرد د نبرد نه وي
مېړه يې مه بوله ښـځه پرې نوم کېږده
چي د جنګ غشىورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســـــــله نه وي
مرد دي نه وايي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځـــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغى د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنګونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدى، او لوى لوى جنګونه د ده په قيادت وسوه، چي دى يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ١٠٨٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[٣٩] زره عسکر قتل او تاراج کى، د ميرحسيني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ٥٩٢، ٥٩٣ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصيدې په پاى کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډكي ډكي پيالې راكـــــړه
چي د ميو په مستي كي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســـــــره كړه
لكه باز منګ لي سرې كا په خپل ښكار
سپيني توري يې ګلګوني كړې په وينو
په اهاړ كي شګفته ســــــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښكر باندي سخت يرغالونه كړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند كړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنــــــــــدان
نقش مي كېناوه د تـــــوري
په هندو په مســــــــــلمان

د ده نور حماسيات او عسكري افكار او جنګي كارنامې به د ده په كلام كي خاص بيا د قصايدو په برخه كي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري كي رندانه اشعار او فكاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوك دی، په پارسي كي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اكثر داسي اشعار لري، چي كله كله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو كي د قاآني او جلال الملك او نورو فكاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت كي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم كوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال كي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گـــــــهی برطارم اعلی نشينم
گهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په كلام كي هم رندانه او فكاهي مضامين ډېر دي، ممكنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه كي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له كلياته نه دي ايستلي چي يوه مكمله نسخه منځته راسي.

ځكه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما كدر" كتنه پكي وكي، اما كه څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب كلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، كه چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مينه او د خپلي خاوري محبت لكه چي د انسان په خټه كي سته، پښتانه خو په خاص ځېر د وطن سره مينه لري، دوی متل كړی دی چي : " هر چاته خپل وطن كشمير دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مينه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه كي تېر سوی دی او ځان يې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هند كي تېر كړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او گلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او كوكاري ځني خيژي :-

كـــه يو ځله مي رسيد وسي تر سينده
نور دي مه وينم په تورو سترگو هنده
نه به سترگي د سړي په ما خوږې سي
نـــه يې مـــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای كي نه خوښيږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه
خپل وطن يې پر هـــر چا باندي كشمير كړ

خوشحا لخان د هند له بنديخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

كه گذر پر خيرآباد وكـــــــــــــړې نسيمه !
يا دي گښت وسي د سرای د سيند پر سيمه
په وار وار سلام ځـــــــــــما ورته عرضه كړه
ورسره ځما د لـــــــــــــــوريه څو تسليمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بنديخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښكي د وطن په ياد بهوي :-

د ښو اوبـي مي ويني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرايه
ښه ياران به يې نارې وكا په لــــــوستو

وطن خو گران دی ولي چي هلته سړی زوكړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه وخت ډېر گران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرگندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خـــواړه يــاران دي
پېښور تر هر ديار ښــــــــه
ښه په هند کي چـــنباګل دی
تر دا ګل د وطــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چـــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالـــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندڼ اګــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنــګړ دی
کاڼي يې واړه ماته ســره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګيرئ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســـوزن لري
يو جمدر ګوتې خوشحال خـيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطــــــن لـــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نيـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي ګرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر اېښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښيي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کــــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار ګڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات ګڼي او مسټر راورټي یې تألیفونه (۲٥٠) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتتو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بګړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاګردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي كورنۍ خدمات او علمي كارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليكونكی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه كېږدي
چي په دا خوبي بهرام انشاء املا كا

نور د خان د كورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورټي په گلشن روه كي چاپ كړې ده، او د ده د شعرروڼه قريحه ښه ځني څرگندېږي، دی په ١٠٩٣ هـ كال د مغولو لښكرو په بېجاپور كي د دكن بندي كی، او پسله لسو كالو حبسه هوري د وطن په بېلتون كي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت كي
نن له ما سره همدم د صـــــــــنم غم دی
د هيواد اشنا په سترگو لـــــــيده نه سي
كه په خوب راته حاضر سي بس كرم دی
قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــــو
ســــــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو كي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي گلستان په پښتو په نوم د "گلدسته" ترجمه كړی دی، او بحر خفيف كي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليكلې ده، د دغو كتابو يو څو برخي مسټر راورټي په گلشن روه كي چاپ كړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام كړی دی. مسټر راروټي د "پښتو شعر په انتخاب" كي دی د (٦٠) كتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ كتاب هم ده ليكلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي كورنۍ روڼ ستوری گڼل كيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه ســــــوم
غوريه خېل رحمان كه سو ورځني سترې

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو كړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره كافي گڼي :-

د عشق يو سبق كافي دی
نور د كل جهان دفتر هيڅ

(٤) سكندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د ديوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني ګوتي په زيړ بړدي پـــــــــــه بم هم
هم ساقي ســــــــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــــندر دی ارم هم(٤٦)

(٥) ګوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د ديوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تأليف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی(٤٧).

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د ديوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زيږيدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی ديوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پټ ژاړم لــکه پرخه
ته سبا خندان لکه ګل واز ګرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد ګڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پيژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پيژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده ديوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسکلوپېډيا د ده په باب کي داسي ليکي :
"خوشحال خان توريالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ ډکه ډك دي ... ص ٩٧٦ ج ٢".
دارمسټر فرانسوی مستشرق وايي : "خوشحال خان د توريالي توب او شعر روح ګډ درلود".
ابرهام ګريرسن انګليس وايي :
"خوشحال خان د خټکو توريالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".
راورټي وايي :
"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور اديب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې کوي".
سی ای بيدولف د ١٧ قرن په اشعارو کي ليکي :
"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هيڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ويلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې ډکه ويناوي کوي".
دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ويناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ويل کيږي، مثلاً :
مه خوشحال وای مه خټك وای مه خاني وای
چچ په لاس کي مســلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وينا:-
خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپين ږيری سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وکړ، چي عمر يې (٧٨) کالو ته ورسېدی په ٢٨ د ربيع الاول (١١٠٠) هجري کال سم له (١٦٩١ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نوميږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤٧)، د خوشحال خان وروستنۍ وينا او آخرنی وصيت دغه و :
"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سيوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هديره ونه لوېږي".
د هند فيلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او اديب او فيلسوف دا وصيت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجهـ سی ای همنشين دل کی بات
ده مدفن هی خوشحال خان کـــو پسند
اڑا کر نه لائی جهان باد کـــــــــــوه
مغل شهسوارون کی ګرد ســــــــــمند

خاتمه :-
خوشحال خان دا ډيري پيړۍ کيږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هيڅکله نه مري، ده پښتنو ته د مليت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توریالي او عالم او فیلسوف او ادیب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم یادیږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي دربږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به ویاړي.

ما دا کرښې د دې ښاغلي په نامه ولیکلې، ګوندي ځلمي پښتانه یې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله علیه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبـــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ویل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وایي، مګر د ملیت په مینه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وایي :-

پارسي شعر مي هم زده سلیقه لـــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګني ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی یا روهی تخلص کوي، د ده ډیري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پیر ما از می پرستی تـــــــوبه فرماید مرا
الله الله وقت گل این توبه مــــــیشاید مرا
هر که از نـــــــــظارهْ روی بتان منعم کند
پند او گــــــــــیرم بدل در دل نمی آید مرا
شوق زلف یار دارم برجنون خــــــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاســــاید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیــــــــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مــــرا

نام لبت گرفتن شیرین کـــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوســــــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکـــــــشم بــــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهٔ تو بر در وبامست اینجـــــــا

ازو دل برگرفتن کارمــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شـــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چــمن نیست
مرا گوئی وصـــــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چــــونی
مگر از چهرهٔ او مــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بــــگوئید
شب وصــــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــگوئید
ز لعل شـــــــکرین او نـــــــباتی
بکـــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــــند
آنچه روز لف میکند مشـــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میـــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیـــــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کـــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کـــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــــــردی
دل زمن خواستی و جـــــان رادم
جان من باز گـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کـــــردی (۴۸)

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن لیکونه

۱. مټاریخ مرصع، حیات افغاني، خورشید جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حیات افغاني.
۳.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهید سو شهباز خان

٤. تاریخ مرصع او اسلامي دایرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بیډولف انګلیس.
٦. حیات افغاني.
۷. هجري لوی ادیب دی، دی وایي :-

بیجاپور هجري په خوب لـــــیدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

۸. تاریخ مرصع.
۹. شعر العجم ج ٥.
۱۰. مغنی اللبیب.
۱۱. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
۱۲. تاریخ فلسفه د حنا اسعد.
۱۳. مبادي فلسفه.
۱٤. فلسفآ الاخلاق.
۱٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاریخ ص ۱٥۱.
۱٦. علم تربیه د نوبخت.
۱۷. علم تربیه.
۱۸. حیات العلوم.
۱۹. کیمیای سعادت.
۲۰. فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۲۱. د کابل مجله، ص ۷۰٤ ج ٦.
۲۲. علم تربیه ص ۱۳.
۲۳. دا عربي بیت هم دغه عقیده ښیي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

٢٤. احياء العلوم الدين.
٢٥. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره)الآيه(.
٢٦. زبدآ الصحايف.
٢٧. اخوان الصفا ج ١ ص ٢٣.
٢٨. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ١٠٩.
٢٩. كتاب الهند ص ١٦ ليډن.
٣٠. د خيام كليات الوجود.
٣١. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ٣٠.
٣٢. فلسفهٔ عجم.
٣٣. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
٣٤. وګورئ كشف الضنون بيان دتصوف.
٣٥. شعر العجم ج ٥.
٣٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درويزه ننګرهاري.
٣٧. د پښتو شعر تاريخچه ص ٢٣ – ٢٤.
٣٨. ايچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.
٣٩. د پښتو شعر تاريخچه.
٤٠. راورټي.
٤١. وګورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.
٤٢. وګورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.
٤٣. د كابل مجله ليك د ښاغلي زمريالي ج ٦ ص ٢٤٤.
٤٤. ګلش روه د راورټي.
٤٥. د هيوز چمن بې نظير.
٤٦. د هيوز كليد افغاني.
٤٧. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.
٤٨. د خوشحال مرغلري د ٩ مخ څخه تر ٨٤ يم پوري، ١٣١٧ د كندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library